

Türkmenleriň teke we ýomut taýpasy

Category: Kitapcy, Taryhy makalalar, Türkmen dili

написано kitapcy | 23 января, 2025

Türkmenleriň teke we ýomut taýpasy TÜRKMEN TEKE VE YOMUT BOYU

■ TEKE BOYU

Büyük Türkmen boylarından biri olan Teke boyu mensupları, günümüzde Ahal ve Marı vilâyetlerinin asıl halkını meydana getirmekte ve Gızılarbat'tan Murgap ırmağının kıyılarına kadar geniş bir coğrafyada yaşamaktadırlar. Ahal'a gelmeden önce bu boy, Balkan'ın ve Mangışlak'ın kuzey taraflarında yaşamış olmalıdır. İlmî kaynaklarda sözlü malûmatlara dayanılarak XII-XIII. asırlarda Tekeler'in, Sırderya'nın aşağı kısımlarında yaşadıkları ve daha sonraları bir bölümünün Semerkant'ın Nurata dolaylarında, büyük toplulukları ise Balkan - Mangışlak civarlarında yer tuttukları belirtiliyor (TSA, 8. Cilt, 2. kitap, 1986). Gerçekten de Nurata Türkmenleri içinde, "Teke" ve "Sıçmaz" (Teke boyunun bir uruğu) gibi adlar ile karşılaşılması, bu bilgilerin doğruluğunu göstermektedir.

Tekeler XVII. asra kadar büyük ve güçlü bir boy şeklinde Türkmen tarihinin sahnesinde pek xer almamış gibi görünmektedirler. Türkmen boy ve uruğlarının ortaya çıkışlarını ele alan Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Şeceresi) adlı eserini 1660'da yazan Hive hanı Ebulgazi'nin Tekeler hakkında çok az bilgi vermesi, bizi böyle bir düşünceye götürmektedir. Bundan önceki müelliflerin eserlerinde "Teke" adlı boydan pek bahsedilmediği de belirtilmelidir. Bununla birlikte Ebulgazi şunları yazıyor: Salı ilinde bir kişi bar erdi. Adı: "Toytutmaz." "Teke" ve "Sarık" ili anın oğlanları tururlar (Ebulgazi, 1958).

Bunun yanı sıra Ebulgazi'nin, "Tekeler'in Salı ilinden olduğu" şeklindeki malûmatı bizim için daha önemlidir. Çünkü bu bilgi Tekeler'in boy olarak nerede ve ne zaman ortaya

çıktıklarını tahmin etmemize imkân vermektedir. G. İ. Karpov, Teke boyunun XVI. asırda teşekkül ettiğini düşünmekte ve rivayetlere dayanarak XI-XII. asırlarda teşkil olunmaya b`şladığını mümkün görmektedir (Karpov, 1942).

Anadolu, Harezmi ve Sarahs'ta yaşayan Tekelerin, buralara XIII. asırda göçmüş olduklarını ve ayrıca Kazaklar'da ve Kırgızlar'da "Teke" adlı uruğ-tîrelerle karşılaşıldığını göz önüne alırsak, "Teke" denilen boyun tarihinin çok eskilere dayandığını ifade etmek mümkündür. Çünkü Türkmenler Selçuklular'ın batıya gelişleri sırasında (XI. asır), Kırgızlar'dan ayrılıp bugünkü Türkmenistan bölgesine gelmişlerdir. Bu durum, Tekelerin uruğ olarak çok eski devirde, yani Türkmenlerin Kırgız sahralarında yaşadıkları zamanlarda ortaya çıktıklarını göstermektedir. Bunu, onların hususî adı olan "Teke" sözü de göstermektedir. Bilindiği gibi "totemler"den meydana gelen "Teke" gibi adlar, boy-uruğ adlarının en eski tabakasını meydana getirmektedirler (Ataniyazov, 1994).

Bize göre Selçukluların batıya doğru ilerlediği yıllarda, Tekelerin büyük bir bölümü Mangışlak sahasına göçmüş, kalanları ise Kırgızlar'ın ve Kazaklar'ın bünyesine girmişlerdir. Mangışlak'a gelen Tekelerin büyük bir kısmı bu yarımadanın kuzeyindeki Yayık (Ural) ve Emba ırmaklarının kıyılarında yurt tutmuşlardır. Bunu, Yayık ırmağının kıyısındaki, şimdiki Uralsk şehrinin adının geçmişte "Tekeli" olması da göstermektedir. Öte yandan Moğolların hüküm sürdükleri devirde Yayık-Emba dolayları ve Mangışlak ile Balkan civarları Altınordu hanlarına tabi olmuştu. Tekelerin "Utamış ve "Togtamış" denilen iki büyük topluluğunun Altınordu hanlarının adlarını taşıması, Tekelerin bu sahalarda yaşadıklarını göstermektedir (Ataniyazov, 1988).

XV. asırda Altınordu devletinin dağılıp Astrahan, Kırım, Kazan ve Sibir gibi küçük hanlıklara bölünmesinden sonra ülkedeki karışıklıklar artmış ve bunun sonucunda diğer Türk boylarının üzerlerine saldırılar şiddetlenmişti. Mehmet Saray' göre, 1639 ve 1700 yıllarında Kazak sahralarından Tekelerin üzerine saldıran Kalmuklar onları bugünkü Türkmenistan topraklarına

göç etmeye mecbur etmişlerdi (Saray, 1992)

Tekelerin önceleri Vas civarlarına çekilmiş olduklarını tahmin ediyoruz. Tekeler daha sonra Türkmen boylarının “Salır birliği”nde büyük bir boy olarak kendilerini tanıtmışlardır. Demek oluyor ki, Tekelerin küçük bir topluluktan büyük ve güçlü bir boy derecesine ulaşmaları, XVI-XVIII. asırlarda gerçekleşmiştir. Boy derecesine ulaştıkları yerlerde Dış Salır (Daşkı Salır)’ ların içidir.

Bu boyun, sonraki tarihi hakkında bilgi sahibiyiz. XVI. asırda Uzboy suyu kesildikten sonra Uzboy-Vas dolaylarında hayat şartlarının güçleşmesi Tekeler’in Ahal topraklarına yaklaşıp buradaki yerleşik halkı XVIII. asırda sıkıştırıp çıkarmalarına sebebiyet vermişti. Tekelerin Ahal’a toplanması ve bu bölgede halkın artması neticesinde XIX. asırda Tekelerin bir bölümü Tecen-Sarahs taraflarına yerleşmişti. 1855-1857 yılları arasında Tekeler, Govşut han’ın önderliğinde Murgap arazisinin aşağı kısımlarını da ele geçirmişlerdir.

■ YOMUT BOYU

Bu boya mensup olanlar Balkan ve Daşhovuz vilâyetlerinde yaşayan halkın çoğunluğunu teşkil etmektedirler. İlişki içinde oldukları boyların ve toplulukların çok çeşitli oluşu ve ekonomik hayatı düzenleyen geleneklerin bazı farklılıklar göstermesi yüzünden, temelde aynı boya mensup olan bu Yomutlar (Batı / Balkan ve Kuzey/ Daşhovuz Yomutları) arasında şive, giyimkuşam, güzel sanatlar (halı-nakış), yemekler vb. konusunda birbirinden az da olsa farklılıklar meydana gelmiştir.

Büyük bir bölümü İran’daki Türkmensahra’da (Etrek-Gürgen dolayları) yaşayan Yomut boyu, küçük topluluklar halinde Afganistan ve Karakalpakistan topraklarında görülmektedir.

Yomutlar boy olma derecesine Moğol istilâsından çok daha sonraları ulaşmış olsalar gerektir. Ebulgazi’nin “Şecere”sinden önce yazılan kaynaklarda Yomut denilen bir boy adı ile karşılaşılmaması, bizi böyle bir neticeye götürmektedir. Ebulgazi de bu kelimeyi boy olarak değil uruğ

adı olarak kullanmıştır. Ebulgazi'nin yazdığına göre:"Yomut, Salır Kazan'ın neslinden olan Ögürcik Alp'in oğlunun torunudur: Ögürcik, Berdi, Gumlı, Yomut..."(Ebulgazi, 1958)

Yomutlar, Balkan-Mangışlak dolaylarında Salırların Dış Salır (Daşkı Salır) birliğine girdikleri devirlerde boy olma derecesine ulaşmış olmalıdırlar.

Yomut adının anlamı konusunda araştırmacılar arasında çeşitli görüşler vardır. Bunlar arasında hakikate en yakın gördüğümüz Macar alimi Vambéry'nin fikridir. Vambéry, "Yomut adını kadîm Türk dilinde "il", "halk", "tayfa", "topar" (Almancası Menge) anlamlarında kullanılan "Yom" sözünden ve "-ut" ekinden teşkil etmiş olarak kabul etmektedir (Vambéry, 1885)

Her ne kadar "Yom" sözü yukarıda verilen anlamında günümüz Türkmen dilinde kullanılmıyor ise de, bu söz "yumak", "yumruk", "yumrı", "uymalak" (yuvarlak), "yumurtga gibi kelimelerde günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Uygurlar'da "topbak", "topar"; kadîm Türk dillerinde ise "yumgı, "yumgılık" kelimeleri "yığın", "cem olmak", "toplanmak" anlamlarında kullanılmıştır. Kadîm atalarımız olan Hunlar'a (Hun Türkleri) "Yomut" da denilmiştir. "Gun" (Türkmen dilinde "Hun" demektir, Y.A) şeklindeki adında "il", "topluluk", "tayfa" gibi anlamlara geldiğini göz önüne alırsak (Karşılaştırınız: Türkmen dilindeki "il-gün" sözü, Anadolu Türkçe'sinde de aynı anlama gelmektedir.) "Gun" veya "Yomut" şeklindeki adların aynı anlamda kullanıldığını anlamak güç değildir. Yomut sözünde kullanılan "-ut" eki, kadîm Türk dillerinde "çokluk" bildiren bir takıdır.

Asıl adı "Gulmuhammet" olan Ersarı Bay, XIII. asrın ilk yarısında Moğollar tarafından yerlerinden ve yurtlarından edilen ve sağa sola dağılan Türkmenlerin geriye kalanlarını bir araya toplamış ve başlarına geçmişti. Böylece bu topluluğa "Ersarı ili" adı verilmiştir. Sadece bir boydan yani Salırlar'dan meydana gelmeyen bu topluluğun, orta çağlarda Türkmen boylarının pek çoğunu bünyesi içinde topladığı tahmin edilmektedir. Ancak bu birleşmenin çekirdeğini, "Salurlar" veya "Salır" denilen boylar topluluğu içindeki Türkmenler'in meydana getirdiği gözden uzak tutulmamalıdır.

Bu devir de bahis konusu topluluğa “Sarılar” denilmiş olsa gerektir. Çünkü bu boyun önderi olan Gulmuhammet’e “Ersarı” eri veya “Sarıların sergerdesi” ünvanları verilmiş idi.

Prof. Dr. Soltanđa ATANIYAZOV,
Türkmenistan Bilim ve Teknik Yüksek Kurulu.

Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi. Taryhy makalalar